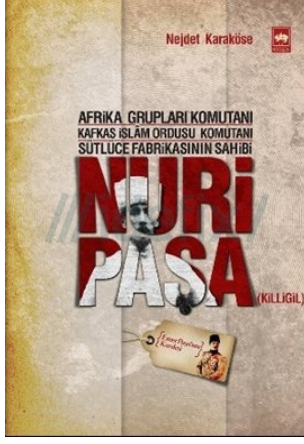

BİR MÜCADELE ADAMI ve ÜLKÜ NEFERİ: NURİ PAŞA

Bahadır Bumin Özarslan

Nejdet Karaköse, *Afrika Grupları Komutanı-Kafkas İslâm Ordusu Komutanı-Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil), (Enver Paşa'nın Kardeşi)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012.

Her milletin tarihinde pek bilinmeyen veya az bilinen ya da öne çıkarılmayan önemli şahsiyetler vardır. Bu kişilerin tanınmaması veya az bilinir olması, değişik sebeplere dayanabilir. Zaman zaman bu kişilere uygulanan dönemlik ambargolar söz konusu olabilirken, bazen de bu kişiliklere ve çevrelerine karşı oluş(tu-rul)muş ortak bir kin ve düşmanlık cephesi, milletlerin hafızasının eksiltilmesine yol açabilmektedir. Türk Tarihi açısından, bahsettiğimiz bu durumlara rastla-

mak fazlasıyla mümkündür. Nejdet Karaköse tarafından kaleme alınan *Afrika Grupları Komutanı-Kafkas İslâm Ordusu Komutanı-Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil), (Enver Paşa'nın Kardeşi)* isimli kitap, böyle bir dava adamını anlatmaktadır. Ötüken Neşriyat tarafından basılan ve Ekleriyle birlikte 502 sayfa olan bu eser, adından da anlaşılacağı üzere Nuri Paşa'yı pek çok yönüyle ele alan önemli bir biyografik eserdir.

Nejdet Karaköse tarafından hazırlanan çalışmanın giriş kısmında Nuri Paşa'nın hayatı özetlenmiştir. Enver Paşa'nın kardeşi olan Nuri (Killigil) Paşa'nın atalarının Gagauz Türklerine mensup olduğu, bizzat amcaları olan Halil (Kut) Paşa'nın hatıratına dayanarak nakledilmiştir. Hatıratında atalarının Kırım'da yaşadığı, yemencilik yapan dedelerinin Kırım Hanı'nın bir yakınıyla evlendiği, Rusların Kırım'ı işgali üzerine Tuna Nehri ağzındaki Kilya'ya göç ettikleri, Rusların Romanya'yı da işgal etmeleri sebebiyle Karadeniz'in Türkiye kıyılarındaki Kastamonu'ya bağlı Abana'ya yerleşmek zorunda kaldıkları anlatılmaktadır. Böylece, Nuri Paşa'nın soyadı olarak aldığı "Killigil" in menşei de anlaşılabilir olmaktadır. Babasının memuriyeti dolayısıyla Nuri Paşa'nın 1890 yılında Manastır'da başlayan hayat hikâyesi, 1903-1906 yılları arasında Kuleli Askeri Lisesi tahsiliyle birlikte İstanbul'da devam etmiştir. 1909 yılında Harp Okulu'ndan mezun olan Nuri Paşa, Teğmen rütbesiyle 9 Ocak 1910 tarihinde 3. Ordu Karargâhı'na tayin olur ve böylece subay olarak askerlik mesleğine resmen adım atar. Bu görevini 12 Ekim 1910 tarihine kadar devam ettirir. Bu tarihten iti-

· Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü-Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Ana Bilim Dalı.

baren padişahın Maiyet Bölüğü'ne atanır ve amcası Halil Paşa'nın emrinde çalışmaya başlar (Bkz. Nejdî Karaköse, *Afrika Grupları Komutanı-Kafkas İslâm Ordusu Komutanı-Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil), (Enver Paşa'nın Kardeşi)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s. 17-22.).

Nuri Paşa'nın, ailesinden müdevver mücadeleci kişiliğinin ilk işaretleri, İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali üzerine gönüllü olarak ağabeyi Enver Paşa ile birlikte gittikleri Libya'da ortaya çıkar. Teğmen rütbesiyle ağabeyi Enver Paşa'nın ve amcası Halil Paşa'nın emrinde İtalyanlara karşı savaşı. 15 Ekim 1912'de imzalanan Uşi Antlaşması'na kadar yerli kabilelerle birlikte Derne, Bingazi, Tobruk, Homs ve Mısırta bölgelerinde İtalyan işgaline karşı direnir. Bahsi geçen antlaşma uyarınca Trablusgarp'tan ayrılmak zorunda kalan ama aslında kalıp direnmek isteyen subaylar arasında Nuri Paşa da vardır. Ancak 18 Ekim 1912'de Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmesi, bu ihtimâli ortadan kaldırır. Türk askerlerinin Trablusgarp'tan ayrılmak zorunda kalması, hem Türk askerleri hem de yerli Arap kabileleri için oldukça hüzünlü sahneler yaratır (Bkz. Karaköse, s. 43-56.).

İstanbul'a döndükten sonra Üsteğmen rütbesine yükseltilen Nuri Paşa, 1. Kolordu'ya tayin edilir. Çatalca önlerine gelen Bulgar Ordusu'na karşı oluşturulan savunma hattında Nuri Paşa'nın bölüğü de yer almıştır. Nuri Paşa, 13 Temmuz 1913 tarihinde Edirne'ye yapılan ileri harekâta da katılır. Daha sonra, 15 Ağustos 1914 tarihine kadar Roma'da ve Viyana'da Askerî Ateşe

Muavinliği görevlerinde bulunur. Karaköse'ye göre Nuri Paşa, Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında henüz küçük rütbeli bir subay olmasına rağmen, Harp Okulu'ndan yeni mezun olmuş bir subayla karşılaştırıldığında bu savaşlarda büyük bir tecrübe kazanmıştır. Bu sebeple Harbiye Nazırı olan ağabeyi Enver Paşa, bölgeyi de iyi tanıması münasebetiyle Nuri Paşa'yı, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olmasının ardından Afrika Grupları Komutanlığı'na tayin etmiştir (Karaköse, s. 56-57).

Şubat 1915'te bir kaçakçı gemisiyle Bingazi'nin Defne kıyısına çıkan Nuri Paşa için ikinci Trablusgarp macerası da başlamıştır. Ocak 1918'e kadar yaklaşık üç sene süren bu mücadelede esnasında Nuri Paşa, bir yandan savaşın getirdiği zorluklarla diğer yandan da bölgenin sosyo-kültürel yapısından kaynaklanan sıkıntılarla boğuşmak zorunda kalmıştır. Bu süre zarfında gösterdiği gayret dikkate alındığında, küçük rütbeli bir subaya göre oldukça dikkat çekici işlere imza attığı görülmektedir (bk. Karaköse, s. 69-111). Karaköse, Nuri Paşa'nın Trablusgarp cephesindeyken Binbaşılığa terfi ettiğini belirterek Osmanlı Devleti'nin savaştığı diğer cephelerdeki orduların başında general seviyesinde komutanlar bulunduğu işaret etmiş ve İstanbul'a en uzak, ulaşım imkânları kısıtlı bir cephede genç bir subayın üstlendiği siyasî ve askerî sorumluluğun büyüklüğünü ortaya koymuştur. Nitekim Nuri Paşa, elindeki kısıtlı imkânlarla İngiliz ve İtalyan kuvvetleriyle başa çıkmasını bilmiştir. Bu cephede zafer kazanmasa bile düşman kuvvetlerini oldukça hırpalamış ve başka cephelere

kuvvet kaydırmalarına engel olmuştur. Bunun yanında, bölge halkına verdiği ruh ve teşkilatlanma disiplini sayesinde, Nuri Paşa ayrıldıktan sonra da bölge halkı, mücadeleye devam etmiştir (Karaköse, s.111-112).

Nuri Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'nda aldığı bir diğer görev, Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığı'dır. Enver Paşa'nın Kafkasya ve İran üzerinden Türkistan'a ulaşarak Turan ülküsünü gerçekleştirmek istediği bilinmektedir. Bir diğer hedef de İngilizleri Hindistan'dan atmaktır. Sarıkamış Harekâtı'nın başarısız olması, bu hedefleri gündemden düşürmemiştir. Çarlık Rusyası'nın 1917'de yıkılmasıyla ve Sovyet Rusya'nın savaştan çekilmesiyle birlikte bu hedefin gerçekleşmesi yönündeki umutlar, daha da yeşermiştir. Bölgenin zengin enerji ve ekonomik kaynakları ile stratejik önemi, Kafkasya'da Ermeni mezaliminin artması, Kafkasya Ordusu'nun kurulmasının diğer mühim gerekçelerini teşkil etmiştir. Bu maksatla kurulan ordunun başına, Nuri Paşa getirilmiştir. Karaköse'nin aktardığına göre Nuri Paşa, bu göreve düşünülen üçüncü şahıstır ancak Gence Millî Komitesi'nin, Nuri Paşa'nın komutan olarak görevlendirilmesindeki talebi, bu kararın alınmasında oldukça etkili olmuştur (Bkz. Karaköse, s. 140-156.). 3 Mart 1918'de Yarbaylığa atanan Nuri Paşa, Fahrî Ferik rütbesiyle ve Padişah'ın yaveri sıfatıyla Padişah adına askerî ve siyasî faaliyetlerde bulunma yetkisiyle Musul ve Tebriz üzerinden 25 Mayıs 1918'de Gence'ye gelerek kargâhını kurar. Osmanlı Ordusu'ndan gelen birliklerin yerli müfrezelerle desteklenerek kurulduğu

Kafkas İslâm Ordusu, Azerbaycan Türklerini Ermeni ve Rus soykırımından kurtarmış, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasını sağlamıştır. Dağıstan'a da askerî harekât düzenleyen Nuri Paşa, Derbent ve Petrovsk şehirlerini ele geçirerek 11 Mayıs 1918'de kurulan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ni, Bolşeviklerden temizlemiştir. Özellikle Azerbaycan Türkleri, Kafkas İslâm Ordusu'nu ve Nuri Paşa'yı hiçbir zaman unutmamışlar, daima sevmiş ve saymışlardır. Bu harekâtle birlikte iki devlet arasındaki mevcut olan bağ, daha da kuvvetlenmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Türklerinin Nuri Paşa için "gökten inmiş halaskâr bir melek" ifadesini kullandığını belirtmiştir. Nitekim Bakü'deki Şehitler Hıyabânı'nda Kafkas İslâm Ordusu'nda şehit olanlar için yapılan Türk şehitliği, bunun güzel bir nişanesidir. Karaköse'nin kitabındaki en uzun kısım, Nuri Paşa'nın Kafkasya Ordusu'na komuta ettiği bölümdür. Nuri Paşa'nın bölgedeki askerî ve siyasî faaliyetlerinin yanında, Azerbaycan Türkleri üzerindeki olumlu tesiri, bütün ayrıntılarıyla ve oldukça akıcı bir şekilde işlenmiştir. Bu bölümde ayrıca, Nuri Paşa'nın Turan ülküsüne bağlılığı ve bu uğurda verdiği mücadelenin samimiyeti, birinci elden kaynaklarla ortaya konmuştur (Bkz. Karaköse, s. 157-312.).

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması, Nuri Paşa'nın Azerbaycan serüvenini bitirmek zorunda bırakmıştır. İngilizler tarafından tutuklanan Nuri Paşa, Azerbaycan ve Batum ahalisinin organizasyonu ile kaçırılır. Kâzım Karabe-

kir Paşa ile görüşen Nuri Paşa, Azerbaycan'dan Millî Mücadele'ye yardım temin etmekle görevlendirilir ve yeniden Azerbaycan'a döner. Bu yardımı temin eden Nuri Paşa, Kafkasya'da bir süre Çarlık yanlısı General Denikin Ordusu ve Bolşevik Ordusu ile savaşır. Karaköse bu bölümde ayrıca, Azerbaycan'da Nuri Paşa'nın ne kadar sevildiğini ve İngilizler tarafından aranmasına rağmen nasıl korunup saklandığını da bütün tafsilatıyla anlatmıştır. Ankara Hükümeti'nin Sovyet Rusya ile ilişkilerini düzeltme siyaseti gereğince emrindeki birliklerle Kâzım Karabekir Paşa'ya intisap eden Nuri Paşa, Sarıkamış Harekâtı'na katılır. Ayrıca Erzurum'da ve Kars'ta bulunan fabrikaların ve imalathanelerin başına geçer. Ele geçen silah ve benzeri askerî malzemenin onarımını ve bakımını yapar. 1921 sonunda veya 1922 başlarında ise tedavi olmak ve Türkistan'da bulunan ağabeyi Enver Paşa'nın işlerini takip etmek üzere Berlin'e geçer. Bu gelişmeyle birlikte Nuri Paşa'nın hayatında, askerlik mesleğiyle ilgili sayfa kapanmış olur (Bkz. Karaköse, s. 296-357.).

Karaköse'nin kitabındaki ilgi çekici bir bölüm de Nuri Paşa'nın sanayici kişiliğidir. Türkiye'ye 1923 yılında döndüğünü tahmin ettiği Nuri Paşa'nın bir süre, Ankara'da çinicilik yaptığı ancak daha sonra İstanbul'a yerleşerek 1933'te Zeytinburnu'nda demir eşya fabrikası kurduğunu belirten yazar, daha sonra Sütluçe'de de bir başka demir eşya fabrikası satın aldığını ve 1946'da Zeytinburnu fabrikasını kapatarak Sütluçe'ye taşıdığını aktarır. Demir eşya fabrikasında demir çubuk, soba, tuğla, kumbara, silah, tapa ve mermi üreten Nuri Paşa; zamanla gaz maskesi,

çelik başlık, havan, uçak bombası, tahrip kalıbı da imal etmeye başlar. İmal edilen askerî malzemenin alıcısı iç piyasada Millî Savunma Bakanlığı'dır. Bu malzemeleri Mısır, Pakistan, Suriye gibi ülkelere ihraç da eden Nuri Paşa, İzmir'in Karaburun ilçesinde cıva madeni çıkarıp iç ve dış piyasada satar (Bkz. Karaköse, s. 361-377.). Karaköse'nin bu eserleriyle Nuri Paşa'nın girişimci ve sanayici yönünün de oldukça güçlü olduğu, askerlik dışında giriştiği bu uğraşların mücadeleci karakteriyle uyduğu anlaşılmaktadır. Zira o yıllarda Türk ekonomisinin yapısı, nitelikli işgücü açığı, bürokratik ve otoriter devlet yapısı dikkate alındığında, Nuri Paşa'nın giriştiği işleri başarıyla tamamlamak, oldukça dayanıklı ve dirençli bir ruh hâline ihtiyaç göstermektedir.

Nuri Paşa'nın Cumhuriyet sonrası devirdeki girişimcilik faaliyetlerinde gösterdiği başarı ve elde ettiği maddî imkânlar, Türk Milliyetçiliği davasına olan bağlılığını etkilememiştir. Karaköse, Nuri Paşa'nın Türk Dünyası ile ilişkilerini muhafaza ettiğini, Türk Dünyası'nın esaretten kurtulması için beslediği ümidi kaybetmediğini ifade etmektedir¹. Türkiye'de o dönemde çıkan Türkçü yayın organlarına ve yapılan faaliyetlere malî destek sağlayan Nuri Paşa'nın, devrin ileri gelen Türk Milliyetçisi aydınlarla da irtibat kurduğu anlaşılmaktadır. Nuri Paşa'nın Türk

¹ Aynı yıllarda, Azerbaycan'da Sovyet Rusya idaresine karşı gerçekleştirilen ayaklanmalarda, Nuri Paşa'nın hâlâ bir ümit ışığı olarak görüldüğü yazar tarafından aktarılmaktadır. Söz gelimi Mart 1930-Mart1931 tarihleri arasında devam eden Gence ayaklanmasında, Sovyet Gizli Polisi'nin raporuna göre direnişçiler, Nuri Paşa'nın harekete geçmesini beklemişlerdir. Bkz. Karaköse, s. 377.

Milliyetçiliği Davası'na bağlılığının ve duyduğu heyecanın en somut göstergesi, İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman yetkililerle görüşmeleridir. Karaköse'nin kitabındaki en dikkat çekici kısımların başında gelen bu bölümde, Nuri Paşa'nın 1942 yılında Almanlarla gerçekleştirdiği temaslar konu edilmiştir. Kafkasya'daki ve Türkistan'daki Türklerin bağımsız devletler kurmalarını sağlamak amacıyla yapılan bu görüşmeler, Karaköse'ye göre Türk hükümetinin bilgisi ve onayı dâhilinde yapılmıştır. Sonuç alınamayan bu görüşmelerin Türk hükümetiyle ters düşmeden ilerlemesi ve 1944 Türkçülük olayları sırasında tutuklananlar arasında Nuri Paşa'nın olmaması gibi etkenler, yazarın bu görüşünü desteklemektedir (Bkz. Karaköse, s. 377-410). Ayrıca, İkinci Dünya Savaşı sırasında, Türk ve Alman gizli servislerinin ortaklaşa yürüttükleri "Zeplin" kod adıyla yapılan ve İsmet İnönü ile Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın bilgisi dâhilinde gerçekleştirilen bir operasyonun varlığı bilinmektedir. Kars'ta kurulan ortak bir istasyon aracılığıyla eğitilen 200 kişilik seçme bir grubun Ukrayna ile Kafkasya'daki Rus geri hatlarına sızması ve sabotaj eylemleri yapması amacıyla gerçekleştirilen bu operasyonda bazı ajanlar yakalanmıştır. Üzerlerinden çıkan belgeler ve sorgulamalar neticesinde, Türk ajanı oldukları anlaşılınca Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, İsmet İnönü tarafından emekliye sevk edilmiştir (Bkz. İrfan Ülkü, *Büyük Oyundaki Türk Enver Altaylı*, İlgî Kültür Sanat, İstanbul 2008, s. 117-118.). Zeplin Operasyonu ile Nuri Paşa'nın görüşmelerinin eş zamanlı gerçekleşmesi ve bu görüşmelerin

Almanların savaşta üstünlük kurduğu dönemlere rastlaması, Nuri Paşa'nın ideolojik hedefleriyle Türk hükümetinin menfaatlerinin çakıştığını ve bir işbirliğine dönüştüğünü göstermektedir.

Ateşle ve barutla büyümüş, cepheden cepheye koşmuş, memuru olduğu millete ve devletine hizmet için gözünü budaktan esirgememiş ve binbir badireden geçmiş olan Nuri Paşa, askerlik mesleği sonrasında uğraştığı ticaret hayatında da tehlikeli bir sektörde faaliyet göstermeyi tercih etmiştir. Türkiye'de o dönemde silah sanayiciliğinin bulunduğu seviye dikkate alındığında, bugüne göre oldukça riskli şartlarda çalışan Nuri Paşa, 2 Mart 1949 günü fabrikasındaki bir patlama sonucu hayatını kaybetmiştir. Çalışanlar ve yangını söndürmeye gelen itfaiye erleriyle birlikte toplam 29 kişinin hayatını kaybettiği bu patlamada, Nuri Paşa'nın cesedi bulunamamıştır. Patlamanın gerçekleştiği yerin tam ortasına giden Nuri Paşa'ya ait olduğu bilinen eşyaların bulunması üzerine, öldüğüne karar verilmiştir. Dönemin kaynaklarını inceleyen Karaköse, patlamanın kaza mı sabotaj mı olduğu konusunda kesin bir kaniye varılamayacağını belirtmektedir (Bkz. Karaköse, s. 411-427.).

Askerlik mesleğinde en çok Yarbaylığa kadar yükselmiş olmasına rağmen, almış olduğu "Fahri Ferik" ünvanı sebebiyle Nuri Paşa olarak tanınan bu şahsiyet, yetişmiş olduğu dönem itibarıyla neslinin en tipik örneklerinden biri olarak tarihteki yerini almıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılış döneminde doğan ve büyüyen yetişen bu neslin en önemli özelliği, içinde bulunulan kriz ortamından çıkabilmek için gereken bütün fe-

dekârlığı yapmaya hazır olması, inandığı dava uğruna her türlü görev ve tereddütsüz atılması ve bunu bir hayat felsefesi hâline getirmesidir. Nuri Paşa da inançlarına bağlılığını her yaşta ve her makamda ispatlamış bir ülkü neferidir. Enver Paşa'ya muhalif cephenin genişliği, maalesef onun da sansüre uğramasına yol açmıştır. Türkiye'deki İslamcı kesim, Osmanlı Devleti'nin yıkılışının faturasını kestiği; Kemalistler ve Batıcılar ise yeni kurulan düzeni sağlamlaştırmak, Atatürk'ü yüceltmek ve öne çıkarmak adına olur olmaz iftiralar attığı için Enver Paşa düşmanlığı Cumhuriyet döneminde zirve yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılmaması için canını dişine takan, Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasında bütün Teşkilat-ı Mahsusa hücrelerini ve Müdafa-i Hukuk Cemiyeti şubeleri adıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni Anadolu'nun dört bir yanında seferber eden Enver Paşa'nın uğradığı ambargodan nasibini, kardeşi olması münasebetiyle Nuri Paşa da almıştır. Azerbaycan'da "Nuru Paşa" olarak bilinen ve hâlâ büyük saygı ve hürmet gören bu yiğit vatan evladını, Türkiye'deki nesiller yeterince tanıyamamıştır. Bu sebeple yakın dönemde Nevzat Kösoğlu'nun "Şehit Enver Paşa" isimli biyografi çalışması² ve Nejdî Karaköse'nin bu eseri, yalnızca büyük bir eksiği gidermekle kalmamış; aynı zamanda sahte kahramanların putlaştırılmak

istendiği tarihimizde, gerçek dava adamlarının ve kahramanların tanınmasına hizmet etmiştir.

Nuri Paşa'yı konu alan eseriyle takdire şayan bir irade sergileyen Nejdî Karaköse'nin yanında, Ötüken Neşriyat da alkışı hak etmektedir. Kurulduğu günden bu yana Türk kültürüne hizmet eden bu yayınevi, millî olma vasfını muhafaza ederek Türk Tarihi'nde hak ettiği yer alamamış şahsiyetleri okuyucuyla tanıştırmaya devam etmektedir. Daha önce bir başka Nuri Bey'i, Nuri Demirağ'ı Türk kamuoyuna tanıtan Ötüken Neşriyat³, Enver Paşa'dan sonra Nuri Paşa'yı konu alan bu eseri de yayımlayarak bir kez daha kurulan barikatı aşmış, ahlaksızca yaratılan sisleri yok etmiş ve cehaletlerini fırsat buldukları her mekânda sergileyenlere iyi bir cevap vermiştir. Bu vesileyle Nejdî Karaköse'ye ve Ötüken Neşriyat'a teşekkür etmek, her Türk Milliyetçisi'nin ve Türk vatanseverinin boynunun borcudur.

² Bkz. Nevzat Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008. Ötüken Neşriyat tarafından Enver Paşa ile ilgili şu eserler de yayımlanmıştır: Ziya Nur Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005; Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Millî İstiklâl Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa 1-2 (2 Cilt)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.

³ Türk iş hayatının Cumhuriyet dönemindeki en parlak ve ileri görüşlü işadamı sayılabilecek olan ve mücadeleci kişiliğinin yanında, inançlarını hayata geçirmek için yılmaz bir savaşçı portresi çizen Nuri Demirağ ile ilgili başarılı bir çalışma için bkz. Fatih M. Dervişoğlu, *Türkiye'nin Havacılık Efsanesi: Nuri Demirağ*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.